

FARKAS ZOLTÁN

A TÁRSADALMI VISZONYOK MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI ÉS LÉTREHOZÁSA

Szerzői kézirat, megjelent: *Társadalomkutatás* 31. évf., 2013, 1: 1-15.

Elérhető: <http://dx.doi.org/10.1556/Tarskut.31.2013.1.1>

A társadalmi viszony – egy korábban megjelent tanulmányban meghatározott – fogalmához kapcsolódva, ebben a tanulmányban a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőivel és létrehozásával foglalkozunk. A tanulmány első részében a társadalmi viszonyok létrehozásában szerepet játszó tényezőkön belül először megkülönböztetjük a társadalmi viszonyok hordozóit, illetve belső meghatározó tényezőit és a társadalmi viszonyok külső meghatározó tényezőit, majd kiemeljük a társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezőit. A tanulmány második részében elemezzük a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmust. A társadalmi viszonyokat létrehozó valóságos folyamat igen összetett, e folyamatot alkotó leglényegesebb hatásokat emeljük ki a szóban forgó mechanizmus elemzése során: (1) az intézmények kialakítása, (2) a viszonylag állandó dologi-technikai körülmények kialakítása, (3) az ellenőrzés megvalósítása és bizonyos dologi-technikai körülmények változtatása; e hatásokkal összefüggésben (4) a két fél cselekvési lehetőségeinek és érdekeinek a létrehozása, valamint (5) a két fél társadalmi képességeinek és társadalmi erőinek a létrehozása; mindezekkel összefüggésben (6) az érdekeket és az erőket alkotó cselekvési lehetőségek és képességek összekapcsolása a két fél között.

Kulcsszavak: társadalmi viszony, társadalmi viszonyok meghatározó tényezői, társadalmi viszonyok létrehozása, társadalmi mechanizmus

A társadalmi viszonyok meghatározó tényezőire és a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmusra vonatkozó felfogásunk egy átfogó társadalomelméletbe, az általunk kidolgozott, illetve még átdolgozás alatt álló *intézményes szociológia elméletébe* illeszkedik. Ezért alkalmanként majd hivatkoznunk kell a *Társadalomelmélet* c. munkánk eddig megjelent fejezeteire, és a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmait és összefüggéseit az olvasónak ismernie kell e tanulmány megfelelő értelmezéséhez. Az ismertnek feltételezett fogalmak különösen a következők: a cselekvési lehetőség és képesség, a szükséglet, a szükségletkielégítés eszköze és feltétele, az intézmény és az intézmény fedezete, az érdek és az érdekviszony, a társadalmi képesség, a társadalmi erő és a társadalmi erőviszony, a társadalmi viszony, a belsőleges és a külsőleges társadalmi viszony.

Egy másik tanulmányban egy pozitivista viszonyfogalom kidolgozására vállalkoztunk, amely szerint a társadalmi viszony bizonyos társadalmi jelenségek oksági magyarázatában e jelenségek okának tekinthető. (Farkas 2012) Ott adott meghatározásunk szerint a társadalmi viszony intézmények által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a szükségletkielégítés eszközeinek és/vagy feltételeinek egyének (vagy csoportok) közötti tartós összekapcsolódása. Ebben a tanulmányban először felvázoljuk a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit, majd a társadalmi viszonyokat létrehozó mechanizmust elemezzük.

A TÁRSADALMI VISZONYOK MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI

A TÁRSADALMI VISZONYOK BELSŐ ÉS KÜLSŐ MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI

A társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmust a 2. ábrán szemléltetjük, ahol részben a társadalmi viszony meghatározó tényezői is láthatók. Adott egyének vagy csoportok számára a társadalmi viszony létrehozásában szerepet játszó tényezőkön belül megkülönböztetjük a társadalmi viszony hordozóit, illetve belső meghatározó tényezőit és a társadalmi viszony külső meghatározó tényezőit.

Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok nem mások mint érdekviszonyok és társadalmi erőviszonyok. A *társadalmi viszony hordozóit* a viszonyban lévő egyének (vagy csoportok) érdekei és társadalmi erői alkotják; illetve azok a körülmények és személyes tulajdonságok alkotják, amelyeket cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek formájában mint érdekeket és társadalmi erőket, illetve mint érdekviszonyokat és erőviszonyokat értelmezzük.

Ezekkel a hordozókkal, illetve belső meghatározó tényezőkkel egyrészt a *Társadalomelmélet* hetedik fejezetében, az érdek meghatározó tényezőinek a tárgyalásánál, másrészt a nyolcadik fejezetében, a társadalmi erő meghatározó tényezőinek a tárgyalásánál foglalkoztunk. (Farkas 2011: 63-64, 184) Eszerint az érdekek és az érdekviszonyok hordozói, illetve belső meghatározó tényezői a következők: (1) Az ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait megvalósító egyének ilyen cselekvései és várható cselekvései. Ezzel összefüggésben (2) az aktuálisan változó dologi-technikai körülmények adott állapota és meghatározott változása. (3) A viszonylag állandó dologi-technikai körülmények releváns vonatkozásai. A társadalmi erők és az erőviszonyok hordozóit, illetve belső meghatározó tényezőit viszont a cselekvés azon eszközei képezik (pl. a felek tulajdonában lévő dolgok, társadalmi képesítéseket jelentő jogosítványok, bizonyos személyes tulajdonságok stb.), amelyek birtoklását és/vagy amelyekkel való rendelkezést az egyik fél és/vagy a másik fél társadalmi képességeiként és erejeként értelmezzük.

A *társadalmi viszony külső meghatározó tényezőit* az érdekek és az erők külső meghatározó tényezői képezik: egyrészt a két fél azon körülményei (az érdekek hordozóitól eltekintve), amelyek meghatározzák az érdekek hordozóinak az állapotát és változását; másrészt a két fél azon körülményei (az erők környezeti hordozóitól eltekintve), amelyek meghatározzák az erők adott hordozóival való rendelkezést és azt, hogy az adott társadalmi képességek milyen mértékű erőket alkotnak.

A fentebb hivatkozott fejezetekben tárgyaltaknak megfelelően ezek a körülmények a következők: (1) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének fedezeti szándékai és képességei általában véve, valamint az intézmények kialakítására és az ellenőrzés megvalósítására irányuló cselekvései. Amennyiben azonban az intézmények fedezetével rendelkező egyének közvetlenül valósítják meg az ellenőrzést és a dologi-technikai körülmények változásait, és/vagy a szubjektum rendelkezésére bocsátják közvetlen kényszerítő és/vagy társadalmi képességeiket, az intézmények fedezetével rendelkező egyének fedezeti képességei és ellenőrző cselekvései a társadalmi viszony hordozóit képezik. (2) A két fél vonatkozásában jelentős intézmények (amelyek egyrészt az érdekek hordozóit, másrészt a cselekvés eszközeinek a birtoklását, illetve a velük való rendelkezést szabályozzák), valamint a felek intézményes helyzetalkotó tulajdonságai (a társadalmi képesítések kivételével)

és intézményes helyzetei. (3) Az átfogó dologi-technikai körülmények, amelyek átfogóan meghatározzák az érdekek hordozóiként közvetlenül releváns dologi-technikai körülményeket. (Farkas 2011: 64, 184-185)

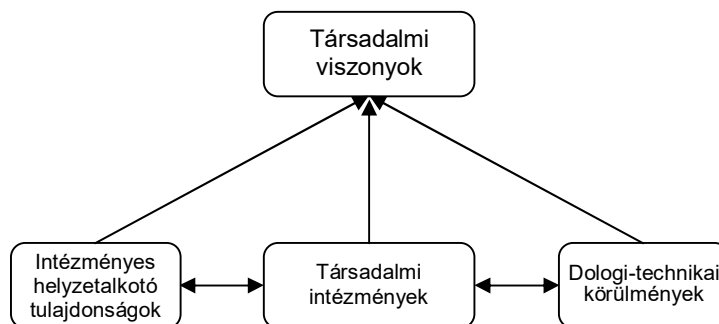
A két fél közötti társadalmi viszony egyes meghatározó tényezői önmagukban, egymástól elkülönülten szemlélve csak bizonyos mértékben, többé vagy kevésbé határozzák meg a felek közötti társadalmi viszonyt. A társadalmi viszonyt nem magyarázhatjuk önmagukban sem a fedezeti szándékokból és képességekből, sem közvetlenül az intézményekből, sem a felek bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonságaiból vagy intézményes helyzeteiből (pl. lakóhely, munkakör, beosztás, életkor), sem az ellenőrző cselekvésekből, sem a dologi-technikai körülményekből, sem a cselekvés egyes eszközeiből, illetve az egyes társadalmi képességekből. A társadalmi viszony hordozóinak nevezett körülmények és személyes tulajdonságok, valamint az e létezők közötti hatások sajátos összességét értelmezzük – cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek összekapcsolódásának a formájában – társadalmi viszonyként. A külső meghatározó tényezők viszont a társadalmi viszony hordozóinak a meghatározása révén határozzák meg a két fél között a társadalmi viszonyt.

A TÁRSADALMI VISZONYOK LEGFŐBB MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI

Az előző alfejezetben tárgyaltak szerint a társadalmi viszonyok meghatározásában számos tényező közrejátsszik, amelyeket nehéz áttekinteni. A következőkben kiemeljük a társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezőit avégett, hogy könnyebben áttekinthessük a szóban forgó tényezőket; a legfőbb meghatározó tényezőket – a történetiség szempontjától eltekintve – az 1. ábrán szemléltetjük.

A társadalmi viszony fogalmának meghatározása során egyik ismertetőjegyként e viszonyok intézmények általi meghatározottságát emeltük ki. *A társadalmi viszonyokat alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg, és más tényezők az intézményekkel összefüggésben játszanak szerepet a társadalmi viszonyok létrehozásában, illetve meghatározásában.*

A társadalmi viszonyok csak az egyének szükségleteire vonatkoztatva létezhetnek, azonban a szükségletek tartalmilag nem határozzák meg a társadalmi viszonyokat, mivel a szükségletkielégítés eszközei és feltételei a szükségletekhez képest tetszőlegesek, az adott körülmények által meghatározottak. (Vö.: Farkas 2010a: 176) A legkülönbözőbb szükségletek kielégítésének eszközei és feltételei lehetnek ugyanazok a cselekvési lehetőségek és képességek; illetve fordítva, egy adott szükséglet kielégítésének eszközeit és feltételeit igen különböző cselekvési lehetőségek és képességek is képezhetik, alapvetően az adott társadalmi intézményektől függően. Tehát ha ismerjük két egyén szükségleteit, ez alapján még semmit sem tudunk mondani a közöttük lévő társadalmi viszonyokról.

1. ábra: A társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezői

Máshol intézményes helyzetalkotó tulajdonságnak neveztük az olyan tulajdonságot, amelyre vonatkoztatva meghatározottak bizonyos intézményes szabályok érvényességi körébe eső egyének; illetve ha az intézményes helyzet csupán elnevezés, az intézményes helyzetalkotó tulajdonság azonos az intézményes helyzettel. (Farkas 2010a: 293-295) Esetleg egy adott tulajdonság is alkothat intézményes helyzetet, de az intézményes helyzetek többnyire összetettek, több helyzetalkotó tulajdonságot foglalnak magukban. Lehet intézményes helyzetalkotó tulajdonság például a nem, az életkor, a származás, a faji vagy nemzetiségi hovatartozás, a lakóhely, a szakképzettség, a foglalkozás, a beosztás, a gyakorlati idő.

Az egyének adott körének intézményes helyzetalkotó tulajdonságai az intézményekkel összefüggésben meghatározzák az egyes egyénekre nézve érvényes intézményes szabályokat, azaz meghatározzák az egyes egyének intézményes szerepét és az egyének közötti szerepviszonyokat, és ezáltal bizonyos mértékben meghatározzák az adott egyének közötti társadalmi viszonyokat. A társadalmi viszonyokat intézmények kialakítása, és ezzel összefüggésben szerepek és szerepviszonyok kialakítása révén lehet létrehozni, de a szerepviszonyok önmagukban nem társadalmi viszonyok; a tényszerű társadalmi viszonyok általában többé vagy kevésbé esnek egybe a szerepviszonyokkal.

A társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének bizonyos személyes tulajdonságai mint cselekvési képességek (testi erő, szaktudás, szakmai tapasztalat stb.) a társadalmi intézmények által meghatározottan társadalmi képességek is lehetnek, és ezáltal a társadalmi erők tartalmát, következésképpen a társadalmi viszonyok elemeit is képezhetik. (Vö.: Farkas 2011: 158-161)

Az egyének adott körének bizonyos dologi-technikai körülményei az intézményekkel összefüggésben jelentős mértékben meghatározhatják a társadalmi viszonyokat, amennyiben meghatározzák a releváns cselekvési lehetőségeket és képességeket mint érdekeket és erőket. A dologi-technikai körülmények főleg két formában lehetnek hatással a társadalmi viszonyokra. Egyrészt a társadalmi intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek szervesen összefonódnak a dologi-technikai körülmények által meghatározott cselekvési lehetőségekkel és képességekkel. Másrészt azok az egyének, illetve csoportok, akik az intézmények fedezetével rendelkeznek és kialakítják az adott intézményeket, többé vagy kevésbé a dologi-technikai körülményekhez tudatosan alkalmazkodva, illetve a dologi-technikai körülmények alakításával összefüggésben alakítják ki az intézményes szabályokat, már amennyiben ez megfelel hosszú távú érdekeiknek. Az intézmények fedezetével rendelkező egyének szempontjából általában a dologi-technikai körülmények sem eleve adottak teljes mértékben. A dologi-technikai körülmények bizonyos mértékben alakíthatók arra való tekintettel, hogy e körülmények – az intézményekkel összefüggésben – előre láthatóan milyen cselekvési lehetőségek

és képességek, illetve érdekek és erők, azaz milyen társadalmi viszonyok létrehozásához járulnak hozzá.

A dologi-technikai körülmények és a társadalmi viszonyok közötti összefüggés azonban lehet különböző mértékben szoros vagy laza. Ugyanazon dologi-technikai körülmények között igen különböző társadalmi viszonyok is létrejöhetnek attól függően, hogy milyen társadalmi intézmények vannak érvényben. Ez a megállapítás érvényes a viszonylag kisebb társadalmi csoportokra, például egy üzemre nézve is; például az üzem belüli dologi-technikai körülmények nem határozzák meg eleve az üzem társadalmi viszonyait (vö.: Hill 1986: 61). A szóban forgó összefüggés felfogásunk szerint érvényes az állami társadalomra nézve is, például a technikai fejlődés adott szintjén lévő országokban igen különböző társadalmi intézmények is kialakulhatnak, és ezáltal különböző társadalmi viszonyok jöhetnek létre. Hosszabb történelmi időszakokat nézve azonban nagyrészt egyetérthetünk Marx azon állításával, amely szerint: „A társadalmi viszonyok szorosan összefüggnek a termelőerőkkel. Új termelőerők megszerzésével az emberek megváltoztatják termelési módjukat, létfenntartásuk módjának megváltoztatásával megváltoztatják valamennyi társadalmi viszonyukat.” (Marx 1959: 125)

A dologi-technikai körülmények jelentőségét a társadalmi jelenségek magyarázatában különösen a cselekvő-hálózat-elmélet képviselői hangsúlyozzák, akik az emberi-technikai-természeti társulásokban bizonyos értelemben a dologi-technikai létezőket is cselekvőknek tekintik. E felfogás szerint a dologi-technikai létezők nagyrészt olyan cselekvési programokat közvetítenek, olyan cselekvési lehetőségeket határoznak meg az adott dologi-technikai körülmények között cselekvő, illetve az adott létezőket használó egyének számára, amelyeket az adott létezők létrehozói építettek bele azok anyagába és működésébe. (Latour 1991; Callon 2005) Azonban az ilyen szándékokkal kialakított dologi-technikai létezők többé vagy kevésbé tökéletlen közvetítők, amelyek hatásai eltérhetnek az eredeti szándékoknak megfelelő hatásoktól. (Latour 2005: 5)

A dologi-technikai körülmények hatását a – fogalmaink szerinti – társadalmi jelenségekre a cselekvő-hálózat-elméletben nem a társadalmi viszonyokkal összefüggésben értelmezik. E felfogás szerint ugyanis nem eleve társadalmi természetű alkotórészekből álló társadalmi csoportok, hanem heterogén (emberi, technikai és természeti) alkotórészekből álló társulások léteznek. A heterogén társulások egységét és működését pedig nem valamilyen sajátos társadalmi viszonyok, hanem különböző más típusú, így részben dologi-technikai kötések, illetve összefüggések határozzák meg. (Latour 2005: 5) E felfogással szemben mi a dologi-technikai körülményeket mint az érdekek, a társadalmi erők és a társadalmi viszonyok meghatározó tényezőit vesszük figyelembe a társadalmi jelenségek magyarázatában.

A társadalmi viszonyokat bizonyos vonatkozásokban a természeti körülmények is befolyásolhatják, amennyiben befolyásolják az egyének releváns cselekvési lehetőségeit és képességeit, illetve érdekeit és erőit. Például az egyének vagy csoportok közötti térbeli távolság bizonyos esetekben hatással lehet az adott egyének vagy csoportok érdekeire és érdekviszonyaira. Konkrét példával élve, ha két kereskedő ugyanazzal az áruféleséggel kereskedik, bevételük növelésére irányuló érdekeik ellentétesek lehetnek egymással, ha a térben olyan közel helyezkednek el egymáshoz, hogy a potenciális vásárlók köre közel azonos. Ha azonban a közöttük lévő jelentős térbeli távolságból adódóan a két kereskedő potenciális vásárlóinak köre az egyének két különálló körét foglalja magában, bevételük növelésére irányuló érdekeik semleges viszonyban lehetnek egymással.

A társadalmi viszonyok legfőbb meghatározó tényezőit tárgyalva végül a társadalmi viszonyok intézményrendszer egésze általi és történeti meghatározottságát hangsúlyozzuk. Mindenekelőtt azt hangsúlyoztuk, hogy a

társadalmi viszonyokat alapvetően a társadalmi intézmények hozzák létre, illetve határozzák meg. Azonban egyrészt egy adott társadalmi intézmény nem elszigetelten, hanem bizonyos mértékben más intézményekkel összefonódva határozza meg a cselekvési lehetőségeket és képességeket, illetve az érdekeket és az erőket, és ezáltal a társadalmi viszonyokat. Másrészt egy adott társadalmi intézmény fedezetét, és ezáltal az adott intézmény érvényességét nagyrészt más intézmények határozzák meg. Következésképpen: *Végző soron az adott intézményrendszer egésze befolyásolja azt, hogy egy adott intézmény vagy intézményes szabály milyen társadalmi viszonyok létrehozásához járul hozzá. Tehát egy adott társadalmi intézmény kialakítása révén a társadalmi viszonyok csupán bizonyos korlátok között alakíthatók, ha egyáltalán alakíthatók.*

Az is előfordulhat, hogy az intézményrendszer egyik intézményének megváltoztatása vagy új intézmény kialakítása más értelemben változtatja meg a társadalmi viszonyokat, mint ahogyan azt az adott társadalmi intézménytől önmagában véve várni lehetett volna. Ez összefügg azzal a problémával, amellyel ebben a tanulmányban érdemben nem foglalkozunk, hogy a társadalmi intézmények tényleges funkciói, illetve társadalmi viszonyokat létrehozó funkciói nem feltétlenül felelnek meg az intézményes szabályoknak. Például – ahogyan erre az elmélet 1997-es változatában rámutattunk – ha ebből a szempontból nézzük Magyarországon a rendszerváltás után, az 1990-es években elmélyült válságot, azt mondhatjuk, hogy az alapvetően nem gazdasági és nem erkölcsi, hanem intézményes válság volt. Ugyanis az állami társadalom intézményrendszerének az alapvető átalakítása következtében megrendült az intézményrendszer egészének az érvényessége; következésképpen az intézmények tényleges funkciói, illetve az intézmények által létrehozott társadalmi viszonyok igen nagymértékben eltértek az intézményes szabályoktól. (Farkas 1997: 333-334)

A társadalmi viszonyokat alapvetően meghatározó társadalmi intézmények egy hosszabb vagy rövidebb folyamat eredményeképpen alakulnak ki; és e folyamat körülményei történetileg meghatározzák a létrejövő intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokat.

A ma fennálló társadalmi intézmények tulajdonképpen egy olyan társadalmi folyamat eredményeként jöttek létre, amelyet alapvetően a múltbeli társadalmi viszonyok határoztak meg. Ezek a társadalmi viszonyok meghatározták azt, hogy az egyes egyének és csoportok milyen mértékben vehettek és vettek részt a társadalmi intézmények kialakításában; ezáltal meghatározták azt, hogy az egyes egyének és csoportok érdekei milyen mértékben nyomták rá bélyegüket a kialakuló társadalmi intézményekre és az általuk létrehozott társadalmi viszonyokra. Ugyanakkor a társadalmi intézmények nem csupán a társadalmi folyamatokban formálódhatnak, adott esetekben azokra más természetű folyamatok, például háborúk, hódítások, forradalmak is hatással lehetnek.

A TÁRSADALMI VISZONYOKAT LÉTREHOZÓ MECHANIZMUS

A társadalmi viszonyok – előző alfejezetekben tárgyalt – meghatározó tényezőinek a hatásai egy összetett mechanizmus formájában hozzák létre, illetve részben alkotják a társadalmi viszonyokat. A mechanizmus fogalmát az egyes szerzők nagyrészt különböző értelemben határozzák meg a társadalomtudományi irodalomban. (Lásd pl.: Hedström–Swedberg 1998b: 7, 24-25; Hernes 1998: 74; Bunge 1999: 21, 56-57; Craver 2001; Bunge 2004;

Hedström 2005: 2, 11, 24-26) Ezzel a kérdéssel mi a *Társadalomelmélet* első fejezetében foglalkoztunk, és az ott adott meghatározásunk szerint a mechanizmus adott létező alkotórészei közötti vagy adott létezők közötti hatásoknak a jellegzetes összessége, amelynek bizonyos következményt tulajdonítunk vagy amelyet bizonyos következményben megjelenő tulajdonságként értelmezünk. A mechanizmus tágabb fogalmán belül különbséget tettünk a belső mechanizmus és a közvetítő mechanizmus között. (Farkas 2011: 70-73)

Felfogásunk szerint a társadalmi viszonyok érdekekből és társadalmi erőkből, illetve érdekviszonyokból és erőviszonyokból épülnek fel; a társadalmi viszonyok tartalmát bizonyos értelemben a felek érdekeinek és társadalmi erőinek az összekapcsolódása képezi. (Farkas 2012) Tehát a társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmus azokat a hatásokat foglalja magában, amelyek az érdekeket és a társadalmi erőket létrehozzák; azzal a különbséggel, hogy a társadalmi viszony létrehozása esetében ezeket a hatásokat a viszonyban lévő mindkét félre vonatkoztatva egyaránt értelmeznünk kell. Az érdekeket létrehozó mechanizmus elemzésével a *Társadalomelmélet* hetedik fejezetében, a társadalmi erőket létrehozó mechanizmus elemzésével a nyolcadik fejezetében foglalkoztunk. (Farkas 2011: 64-70, 185-196) Tehát itt ezekhez az elemzésekhez kapcsolódva mutatunk rá a társadalmi viszonyt létrehozó összetett mechanizmusra, amely magában foglalja az említett mechanizmusokat.

A szóban forgó mechanizmus részben olyan közvetítő mechanizmus, amely a fedezeti szándékok és képességek, valamint a társadalmi viszony között közvetít, részben a társadalmi viszony belső mechanizmusa. A *társadalmi viszony belső mechanizmusát* az érdekek és az erők hordozói közötti hatásoknak a jellegzetes összessége alkotja, amelyet cselekvési lehetőségek és cselekvési képességek – a viszonyban lévő két fél közötti – összekapcsolódásának a formájában érdekviszonyokként és erőviszonyokként mint társadalmi viszonyokként értelmezünk. A *Társadalomelmélet* negyedik fejezetében csak elvi szinten vázoltuk fel az intézmények tényleges funkcióit (Farkas 2010b: 57-62), a társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmus elemzése – a társadalmi viszonyra vonatkozóan – ennek a funkciónak a részletezését jelenti.

A társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmust a már korábban is említett 2. ábrán szemléltettjük, amelyben megkülönböztetjük a viszonyban lévő két felet, és a közöttük lévő társadalmi viszony létrehozását elemezzük. A jelentősebb meghatározó tényezők és hatások kiemelésére tekintettel leegyszerűsítettük az ábrát ahhoz képest, mintha egyesítettük volna egyrészt az érdeket létrehozó mechanizmus ábrájában, másrészt az erőt létrehozó mechanizmus ábrájában látható meghatározó tényezőket és hatásokat, a viszonyban lévő mindkét félre vonatkoztatva. A következőkben csak legfőbb vonásaiban vázoljuk fel a társadalmi viszonyt létrehozó mechanizmust, és részben csak utalunk azokra a hatásokra, amelyekkel az érdeket és az erőt létrehozó mechanizmus elemzése során már foglalkoztunk.

Röviden úgy fogalmazunk, hogy a társadalmi viszonyokat intézmények hozzák létre, azonban a társadalmi viszonyokat lényegében véve nem önmagukban, a szabályokból álló intézmények hozzák létre. Az érdekek és az erők létrehozásának a tárgyalásánál is említettük, hogy csupán szimbolikus létezők eleve nem hozhatnak létre olyan létezőket, amelyek a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, tehát nem hozhatnak létre társadalmi viszonyokat sem.

A társadalmi viszonyokat végül is az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve ezen egyének – más egyének és csoportok befolyásolására irányuló – szándékai és cselekvési képességei hozzák létre, intézmény vagy intézmények kialakítása és fenntartása révén.

Máshol fedezeti szándéknak és képességnek az adott intézmény fedezetével rendelkező egyénnek vagy egyéneknek az intézmény kialakítására és az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére, az intézményes szabályok érvényességi körébe eső cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szándékát és képességét neveztük. (Farkas 2010a: 284) A fedezettel rendelkező egyének szimbolikus eszközökként alakítják ki és tartják érvényben az intézmények szabályait, másokra irányuló befolyásuk szabályozására, és ezáltal az egyének cselekvéseinek és az egyének közötti kölcsönhatásoknak a meghatározására.

A társadalmi viszony létrehozását elemezve különbséget tehetünk a meghatározó hatás és a szabályozó hatás között. Meghatározó hatása végső soron az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékának és az ellenőrzésre vonatkozó képességének van; de ezen egyének a meghatározó hatás tartalmát, irányait intézmények révén szabályozzák, és ilyen módon hozzák létre a társadalmi viszonyokat. Tehát ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a társadalmi viszonyokat intézmények hozzák létre, az intézmény fogalmában előfeltételezve az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékát az intézményes szabályok tényleges érvényesítésére és képességét az ellenőrzés megvalósítására.

Az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékai olyan társadalmi viszonyok létrehozására irányulnak, amelyek az általuk elvárt cselekvések és kölcsönhatások megvalósítására teszik alkalmassá az adott intézmények érvényességi körébe eső egyéneket. Azonban – ahogyan azt az érdekek és az erők létrehozásának a tárgyalásánál is hangsúlyoztuk – a társadalmi intézmények bizonyos mértékben tökéletlen eszközök mások befolyásolására. A társadalmi intézmények, illetve különösen a külső fedezetű társadalmi intézmények elvileg csak bizonyos valószínűséggel, kisebb vagy nagyobb mértékben alkalmasak arra, hogy az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaiknak megfelelő társadalmi viszonyokat hozzanak létre, és ezáltal másokat az előbbiektől elvárt cselekvések és kölcsönhatások megvalósítására tegyék alkalmassá. Tehát így módon az intézmények fedezetével rendelkező egyének kisebb vagy nagyobb mértékben szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is létrehozhatnak, és a valóságban gyakran létre is hoznak.

A társadalmi viszonyokat létrehozó intézmények általában különféle intézmények, különösen azért, mert e vonatkozásban egyaránt jelentősek mind az egyik fél, mind a másik fél cselekvési lehetőségeit és képességeit létrehozó intézmények. Bár eleve feltételezzük az adott társadalmi csoport, illetve társadalom átfogó intézményrendszerét, az adott társadalomban ettől az átfogó intézményrendszertől és egymástól többé vagy kevésbé független intézmények is kialakulhatnak. Az egyik fél vonatkozásában jelentős szabályok és intézmények, valamint a másik fél vonatkozásában jelentős szabályok és intézmények esetleg egy adott intézményen vagy egy adott intézményrendszeren belül találhatók. Azonban az egyik és a másik fél vonatkozásában jelentős szabályok és intézmények nagyrészt különböző intézmények és különböző intézményrendszerek alkotórészei is lehetnek. Az adott társadalmi viszonyt létrehozó intézmények fedezetével esetleg rendelkezhetnek együttesen adott egyének; de az is lehetséges, hogy egymástól többé vagy kevésbé független egyének vagy csoportok rendelkeznek az e vonatkozásban jelentős különböző intézmények fedezetével.

Például egy munkahelyi vezető érdekének és a beosztottakkal szembeni társadalmi erejének bizonyos vonatkozásait jogszabályok határozzák meg, más vonatkozásait az adott munkahelyi szervezet szervezeti és működési szabályzata határozza meg, ismét más vonatkozásait esetleg nem formális intézmények határozzák meg. A beosztottak azon érdekeit és erőit, amelyek jelentősek az adott vezető vonatkozásában, szintén meghatározhatják részben jogszabályok,

szabályokat, és kialakítják az intézményes szabályok érvényességére, valamint a releváns cselekvések ellenőrzésére vonatkozó szabályokat.

Az intézményes szabályokban kifejezetten megfogalmazzák az adott egyénektől elvárt viselkedést, illetve az adott egyének által megvalósítandó dolgokat és/vagy állapotokat. Az intézményes szabályok érvényességére vonatkozó szabályokban megadják az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokat (pl. munkakör, beosztás, foglalkozás, életkor), és az egyének intézményes helyzetalkotó tulajdonságai szerint határozzák meg az egyes egyénekre érvényes intézményes szabályokat. Az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban megadják az ellenőrzés módját, az ellenőrzés jogosultságával rendelkező egyéneket és az előírt szankciókat.

(2) Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének – amennyiben a viszonylag állandó dologi-technikai körülményeket e vonatkozásban a cselekvés hosszú távú eszközeiként használhatják – arra való tekintettel alakítják ki a tartós dologi-technikai körülményeket, hogy e körülmények egyrészt elősegítsék az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről az elvárt viselkedések és kölcsönhatások megvalósítását, és akadályozzák a fedezettel rendelkező egyének számára negatív viselkedések és kölcsönhatások megvalósítását, másrészt elősegítsék a cselekvések ellenőrzését.

Bizonyos társadalmi viszonyokat (vagy a társadalmi viszonyok bizonyos összetevőit) az intézmények a dologi-technikai körülményektől függetlenül is létrehozhatnak, ha az adott viszonyokkal (vagy összetevőkkel) összefüggő tevékenységnek nincsenek jelentős dologi-technikai vonatkozásai. Azonban a társadalmi viszonyokat az intézmények általában a viszonylag állandó dologi-technikai körülményekkel összefüggésben határozzák meg.

A hosszú távra kialakított dologi-technikai körülményekre jellemző példaként a taylori vagy a fordii elveknek megfelelően kialakított ipari üzemet említjük. Az üzemszociológiában egyes szerzők „technikai ellenőrzésnek” nevezik a munkások magatartásának oly módon való befolyásolását, hogy a magatartások bizonyos meghatározó tényezőit beépítik a munkafolyamat dologi-technikai körülményeibe. Braverman felfogása szerint a tulajdonosok és a vezetők a gépeket részben eszközökként használják arra, hogy „ellenőrizzék”, illetve befolyásolják a munkafolyamatot és a munkások munkatevékenységét. (Braverman 1974: 193) A vezetés a gépek és berendezések kialakításán és elrendezésén, a munkafolyamat technológiáján keresztül is igyekszik befolyásolni a dolgozók magatartását és a dolgozók közötti kölcsönhatásokat. (Makó 1985: 119-120, 130-147) Korábban utaltunk arra, hogy különösen a cselekvő-hálózat-elmélet képviselői hangsúlyozzák a dologi-technikai körülmények jelentőségét a – fogalmaink szerinti – társadalmi jelenségek meghatározásában, de nem a társadalmi viszonyokkal összefüggésben.

(3) A harmadik pontban kiemelt hatás: a társadalmi intézmények által meghatározottan az ellenőrzés megvalósítása és bizonyos dologi-technikai körülmények változtatása.

Az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének az ellenőrzésre vonatkozó szabályok révén szabályozzák, és ezzel összefüggésben megvalósítják vagy megbízottaik által megvalósíttatják a két fél ellenőrzését: a megfigyelést, az értékelést és a szankcionálást. Késztetés esetében – érdekek létrehozására tekintettel – az ellenőrzésre vonatkozó szabályok és az ellenőrzés révén a fedezettel rendelkező egyének szándékuk szerint a viszonyban lévő két fél számára a társadalmi javak megszerzését pozitív szankcióként határozzák meg, tehát az elvárt viselkedés és az elvárás szerint megvalósítandó dolog vagy állapot megvalósításától teszik függővé. Ugyanakkor szándékuk szerint (a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező) negatív szankciókkal térítik el a két felet attól, hogy a fedezettel rendelkezők számára nem kívánatos módon ériék el, illetve szerezzék meg a közbenső társadalmi javakat és a fő társadalmi

jóságot. Kényszerítés esetében – társadalmi kényszer létrehozására tekintettel – az intézmények fedezetével rendelkező egyének az intézményes szabályban elvárják az adott cselekvési lehetőségek megvalósítását, és az ellenőrzésre vonatkozó szabályokban a szükségletkielégítés negatív feltételeit képező szankciókat (pl. pénzbüntetés, működési engedély visszavonása, elbocsátás stb.) helyeznek kilátásba arra az esetre, ha a viszonyban lévő felek nem valósítják meg az adott cselekvési lehetőségeket; és ebben az esetben a fedezettel rendelkező egyének ténylegesen érvényesítik az adott negatív szankciókat.

Az ellenőrzéssel összefüggésben, az intézmények fedezetével rendelkező egyének – közvetlenül és/vagy más egyének cselekvéseinek az intézményes szabályozása és meghatározása révén – folyamatosan arra való tekintettel változtatják a dologi-technikai körülmények egy részét, hogy elősegítsék az adott intézmények érvényességi körébe eső egyének részéről az intézményes szabályokból kiértelmezhető viselkedések megvalósítását, és megakadályozzák az e szabályoknak nem megfelelő viselkedések megvalósítását. Például, ha a vezetők a viszonyban lévő két felet bizonyos munkafeladatok ellátására igyekeznek készíteni, gondoskodniuk kell az adott egyének folyamatos ellátásáról munkafeladatokkal, munkaeszközökkel, technológiai előírásokkal stb. Vagy ha az egyetem vezetői az oktatókat az oktatási feladatok megfelelő ellátására, az egyetemi hallgatókat viszont a tananyag elsajátítására igyekeznek készíteni, a többi között folyamatosan gondoskodniuk kell a szakirodalom hozzáférhetőségéről, szemléltető eszközökről és a vizsgáztatás megfelelő dologi-technikai körülményeiről.

(4) Az intézmények fedezetével rendelkező egyének által kialakított és fenntartott intézmények – az ellenőrzéssel és a dologi-technikai körülményekkel összefüggésben – a viszonyban lévő két fél számára létrehoznak bizonyos cselekvési lehetőségeket, amelyek az egyik és a másik fél számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Ezek a cselekvési lehetőségek főleg – az érdekviszonyba ágyazva – az egyik fél érdekének az összetevőiként és a másik fél érdekében vagy érdekével ellentétben léteznek; valamint fordítva. Azonban a társadalmi erők létrehozása szempontjából a két fél azon cselekvési lehetőségei is jelentősek, amelyek számukra közvetlenül nem képezik a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit, a másik fél számára viszont a szükségletkielégítés eszközeit vagy feltételeit képezik, és ezáltal válnak jelentőssé az előbbi fél számára is. Például az egyik fél számára esetleg adott az a cselekvési lehetőség, hogy hozzájusson bizonyos dolgokhoz vagy információkhoz, amelyek számára közvetlenül nem jelentősek, a másik fél számára viszont jelentősek.

(5) Az intézmények az adott cselekvési lehetőségek vonatkozásában létrehozzák, illetve meghatározzák a két fél társadalmi képességeit és társadalmi erőit. Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkoztunk a társadalmi erő létrehozásának a tárgyalásánál (Farkas 2011: 185-196), itt csak röviden utalunk a társadalmi képességek és a társadalmi erők létrehozására, illetve meghatározására. Láttuk, hogy a társadalmi jogosultságokat (a hatáskört, a tulajdont és a kapcsolati támogató vonatkozásában a társadalmi kapcsolatot) adott cselekvési lehetőségek létrehozásával közvetlenül hozzák létre az intézmények, az intézményes helyzetalkotó tulajdonságokkal összefüggésben. A személyes társadalmi képességeket az intézmények közvetve határozzák meg oly módon, hogy – az előző pontokban említett módon – létrehoznak az egyének számára bizonyos cselekvési lehetőségeket, és ezáltal, az adott cselekvési lehetőségek vonatkozásában, valamint a másik fél érdekei által meghatározottan válnak az adott egyének bizonyos személyes képességei jelentőssé mint társadalmi képességek. A vegyes társadalmi képességeket (a társadalmi kapcsolatot egy külső egyén vagy csoport vonatkozásában, a társadalmi képesítést és a

kizárólagos informáltságot) az intézmények részben közvetlenül, részben közvetve hozzák létre, illetve határozzák meg.

A társadalmi erő létrehozásának a tárgyalásánál említettek szerint az egyik fél, illetve a másik fél társadalmi képességei összességükben elvileg meghatározzák azt, hogy az adott fél cselekvési lehetőségei közül melyek a feltételesen aktuális cselekvési lehetőségek. Az egyik fél feltételesen aktuális cselekvési lehetőségeinek és a másik fél érdekeit képező cselekvési lehetőségeknek az összekapcsolódásai elvileg meghatározzák az egyik fél erejét a másik fél vonatkozásában; és fordítva, hasonlóan meghatározott a másik fél ereje is az egyik fél vonatkozásában.

(6) Végül azt a hatást emeljük ki, hogy az intézmények összekapcsolják a két fél között az érdekeket és az erőket, illetve az érdekeket és az erőket alkotó cselekvési lehetőségeket és képességeket. A két fél érdekei és erői azáltal és annyiban kapcsolódnak össze egymással mint érdekviszonyok és erőviszonyok, amennyiben az egyik fél és a másik fél érdeke és ereje vonatkozásában jelentős társadalmi javak egybeesnek vagy azonosak; azaz amennyiben az egyik és a másik fél érdeke és társadalmi ereje ugyanazon fő társadalmi jószágra és/vagy közbenső társadalmi javakra vonatkozóan meghatározott.

Az érdekek és a társadalmi erők összekapcsolódása létrejöhet egyrészt olyan formában, hogy mindkét fél érdeke ugyanannak a társadalmi jószágnak (mint fő vagy közbenső társadalmi jószágnak) a megszerzésére, elérésére, elosztására irányul, és így társadalmi ereje is e vonatkozásban válik jelentőssé. Például egy adott vállalatnál a keresetek kifizetésére szánt pénzösszeg valamennyi alkalmazott számára társadalmi jószágot képez, és valamennyi alkalmazott az adott pénzösszegeből részesedve juthat keresethez. Tehát az alkalmazottak keresetre irányuló érdekeit alkotó cselekvési lehetőségek összekapcsolódnak az alkalmazottak között, és ezzel összefüggésben az adott alkalmazottak társadalmi képességei is összekapcsolódnak az alkalmazottak között. Másik példával élve, egy adott magasabb beosztás, amelyet egyidejűleg csak egy személy tölthet be, több alkalmazott számára is társadalmi jószágot képezhet; és amennyiben társadalmi jószágot képez, az adott jószág megszerzése, elérése vonatkozásában összekapcsolódnak az érdekek és az erők az adott alkalmazottak között.

Az érdekek és a társadalmi erők összekapcsolódása létrejöhet másrészt olyan formában, hogy az egyik fél érdeke és így társadalmi ereje egy adott társadalmi jószágnak (mint fő vagy közbenső társadalmi jószágnak) a megszerzésére irányul, a másik fél érdeke és társadalmi ereje viszont az adott jószág előállításának, elosztásának, átadásának a lehetőségeit, valamint e lehetőségekre vonatkozó társadalmi képességeit foglalja magában. Például adott egyéneknek (mint vásárlóknak) szükségük van bizonyos dolgokra, amelyeket ők maguk nem állítanak elő, mások (mint eladók) érdeke és társadalmi ereje viszont az adott dolgok előállítására irányul, amelyekre mint használati tárgyakra nincs szükségük. Másik példával élve, a beosztottak és a vezetők közötti társadalmi viszonyok nagyrészt azáltal jönnek létre, hogy a beosztottak érdeke és így társadalmi ereje minél magasabb kereset elérésére irányul, a vezetők érdeke és társadalmi ereje viszont részben a keresetek elosztásának a lehetőségeit, valamint e lehetőségekre vonatkozó társadalmi képességeit foglalja magában.

A társadalmi viszonyt létrehozó összetett mechanizmust alkotó hatások elemzését itt befejezzük, de az alábbiakban még röviden foglalkozunk azzal a problémával, hogy az intézmények fedezetével rendelkező egyének, illetve az általuk kialakított intézmények kisebb vagy nagyobb mértékben a fedezettal rendelkező egyének szándékainak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat is létrehozhatnak. Mivel a társadalmi viszonyok érdekekből és erőkből, illetve érdekviszonyokból és erőviszonyokból épülnek fel, az intézmények szabályainak nem megfelelő társadalmi viszonyokat azok a tényezők határozzák meg, amelyek az intézmények szabályainak nem

megfelelő érdekeket és erőket is létrehozzák. Azzal a kérdéssel a *Társadalomelmélet* hetedik fejezetében foglalkoztunk, hogy mely tényezők téríthetik el az intézmények érdekeket létrehozó tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól és az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól. Azzal a kérdéssel viszont a nyolcadik fejezetben foglalkoztunk, hogy mely tényezők téríthetik el az intézmények társadalmi képességeket és társadalmi erőket létrehozó tényleges funkcióit az intézményes szabályoktól és az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól. (Farkas 2011: 71-76, 152-158, 195-196)

A valóságos társadalmi viszonyok általában, alapvetően vagy főleg külsőleges társadalmi viszonyok, és a külsőleges társadalmi viszonyok esetében elvileg esetleges, hogy az adott viszonyok megfelelnek vagy nem felelnek meg az intézményes szabályoknak. A belső fedezetű intézmények kialakításában és az intézményes szabályok tényleges érvényesülésének az ellenőrzésében való érdemi részvétel azonban elvileg biztosíthatja, hogy ezen intézmények által létrehozott belsőleges társadalmi viszonyok megfeleljenek az intézményes szabályoknak. Itt azonban nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy belső fedezetű intézmények kialakítása és fenntartása, és ezáltal belsőleges társadalmi viszonyok létrehozása eleve problematikus, tehát a valóságban az említett összefüggés csak bizonyos mértékben érvényesül.

Adott intézmény vagy intézmények fedezetével rendelkező adott egyén vagy egyének szándéka szempontjából a külsőleges társadalmi viszonyok nagyrészt azáltal térhetnek el az adott szándéktól és az intézményes szabályoktól, hogy különböző, egymástól többé vagy kevésbé független és különböző szándékok által motivált egyének rendelkeznek azon intézmények fedezetével, amelyek létrehozzák az egyik fél és a másik fél érdekét és társadalmi erejét, valamint a két fél közötti társadalmi viszonyt.

Az intézmények fedezetével rendelkező egyének többnyire megbízottaik közvetítésével ellenőrzik az egyik fél és a másik fél releváns cselekvéseit; valamint megbízottak közvetítésével bocsátják az egyik fél és a másik fél rendelkezésére közvetlen kényszerítő és/vagy társadalmi képességeiket. Ebben az esetben az adott intézmények fedezetével rendelkező egyéneknek további intézményeket is ki kell alakítaniuk azon egyénekre érvényesen, akik szintén további megbízottak révén és/vagy közvetlenül megvalósítják az ellenőrzést. Ilyen módon az intézmények fedezetével rendelkező egyének érdekeket és társadalmi erőket, valamint társadalmi viszonyokat hoznak létre a szóban forgó megbízottak körében. Ha az intézmények fedezetével rendelkező egyének közvetlenül valósítják meg az ellenőrzést (erre az egyének viszonylag szűk körében van lehetőség), nagyrészt akkor is létrehozhatnak a szándékaiknak és az intézményes szabályoknak nem megfelelő társadalmi viszonyokat. Tehát ha az ellenőrzést megbízottak valósítják meg, már a megbízottak érdekei és erői, valamint társadalmi viszonyai is eltérhetnek az intézmények fedezetével rendelkező egyének szándékaitól és az intézményes szabályoktól, és így – a közvetlen ellenőrzéshez képest – még tökéletlenebb lehet az ellenőrzés. Ennek eredményeként a társadalmi viszonyok jelentős mértékben eltérhetnek az eredeti szándékok szerinti és az intézményes szabályokból kiértelmezhető viszonyoktól.

A társadalmi viszonyt létrehozhatják az adott viszonyban lévő felekhez képest külső fedezetű intézmények révén más egyének. A társadalmi viszonyok a valóságban többnyire, illetve döntően vagy alapvetően ilyen természetű viszonyok, amelyeket külsőleges társadalmi viszonyoknak nevezünk. A társadalmi viszonyokat azonban létrehozhatják maguk a viszonyban lévő egyének, belső fedezetű intézmények révén. Az ilyen belsőleges viszonyok esetében az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének és a viszonyban lévő egyének egybeesnek. Ezzel a kérdéssel azonban ebben a tanulmányban már nem foglalkozunk.

ZOLTÁN FARKAS
**DETERMINING FACTORS AND ESTABLISHMENT
OF SOCIAL RELATIONS**

Summary

In connection with the concept of social relation, which was defined in a paper published earlier, in this paper we deal with the determining factors and establishment of social relations. In the first part of the paper we make a distinction between the holders or internal determining factors of social relations, and the external determining factors of social relations within the entities that play a role in establishing social relations. Then we emphasize the major determining factors of social relations. In the second part of the paper we analyse the mechanism establishing social relations. The actual process of establishing social relations is very complex. While analysing the mechanism under discussion, we emphasize the most essential effects composing this process: (1) forming of institutions, (2) forming of relatively constant material-technical circumstances, (3) realisation of control and the alteration of certain material-technical circumstances; in connections of these effects, (4) establishment of the acting possibilities and interests of the two parties, (5) establishment of the social abilities and social powers of the two parts; in connections of all these, (6) the interconnection of acting possibilities and abilities constituting the interests and powers between the two parties.

Keywords: social relation, determining factors of social relations, establishment of social relations, social mechanism

HIVATKOZÁSOK

- Braverman, Harry (1974): *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press
- Bunge, Mario (1999): *The Sociology – Philosophy Connection*. New Brunswick: Transaction Publishers
- Bunge, Mario (2004): How does it Work? The Search for Explanatory Mechanisms. *Philosophy of the Social Sciences* 34: 182-210.
- Callon, Michel (2005): Alakuló társadalom. A technika mint a szociológiai elemzés eszköze. *Replika* 51-52: 89-105.
- Craver Carl F. (2001): Role Functions, Mechanisms, and Hierarchy. *Philosophy of Science* 68 (1): 53-74.
- Farkas Zoltán (1997): *A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete*. Miskolc: Bíbor Kiadó
- Farkas Zoltán (2010a): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Első kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó;
<http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20897>
- Farkas Zoltán (2010b): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Második kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó;
<http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20898>
- Farkas Zoltán (2011): *Társadalomelmélet: Az intézményes szociológia elmélete. Harmadik kötet*. Miskolc: Bíbor Kiadó;
<http://midra.uni-miskolc.hu:80/?docId=20899>
- Farkas Zoltán (2012): Az emberi és a társadalmi viszonyok. *Társadalomkutatás* 30 (4): 324-342.
- Hedström, Peter – Richard Swedberg (ed.) (1998a): *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hedström, Peter – Richard Swedberg (1998b): Social mechanisms: An introductory essay. In: (ed.) *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1-31.
- Hedström, Peter (2005): *Dissecting the Social. On the Principles of Analytical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hernes, Gudmund (1998): Real virtuality. In: Peter Hedström – Richard Swedberg (ed.): *Social Mechanisms. An Analytical Approach to Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 74-101.
- Hill, Stephen (1986): *Competition and Control at Work*. Hampshire: Gower Publishing Company
- Latour, Bruno (1991): Technology is Society Made Durable. In: John Law (ed.): *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London, New York: Routledge, 103-131.
- Law, John (ed.) (1991): *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London, New York: Routledge
- Latour, Bruno (2005): *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press
- Makó Csaba (1985): *A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Marx, Karl 1959: *A filozófia nyomorúsága*. Budapest: MEM. 4. köt.